

SØNDERJYSKE

ÅRBØGER 2024

Historisk Samfund
for **Sønderjylland**

Sønderjyske Årbøger 2024

Redaktion:

Ditte Kock

Mariann Kristensen

Klaus Tolstrup Petersen

Merete Bo Thomsen

Mads Mikkel Tørsleff

Historisk Samfund for Sønderjylland

Da de "hjemløse" blev trukket op af skyttegravene

Den dansk-tyske løsning af statsløsespørgsmålet i 1916

AF GORM BALLE FELDSTEDT

Optantbørnskonventionen fra 1907 løste en stor del af det stridspunkt mellem Danmark og Tyskland, som de statsløse optantbørn i hertugdømmerne udgjorde. Det efterlod dog en rest af statsløse, de såkaldte hjemløse, som ikke var efterkommere efter optanter, men derimod af almindelige, danske udvandrere til Slesvig. Denne gruppe på omkring 2.700 statsløse var i årene fra 1912 til 1916 et af de vigtigste udeståender Danmark og Tyskland imellem. Alligevel er sagen nærmest gået i glemmebogen, og det har hidtil været næsten ubeskrevet, hvorfor Danmark i 1916 stoppede med at betragte sagen som et tysk anliggende. Denne artikel trækker en initiativrig gesandts betydning for sagens løsning frem i lyset.

Indledning

Efter det danske nederlag i 1864 kunne hertugdømmernes beboere vælge at "optere for" dansk indfødsret, så de ikke blev preussiske borgere. På denne måde undgik man den treårige preussiske værnepligt, hvad der især fik betydning i forbindelse med den Fransk-Preussiske Krig 1870/71. Selvom en option indebar flytning til Danmark, flyttede en del optanter tilbage over grænsen senere, samtidig med at der foregik en almindelig migration frem og tilbage over grænsen. Disse optanter og emigranter havde i almindelighed dansk statsborgerskab, men på grund af en uoverensstemmelse mellem dansk og tysk indfødsretslovgivning gjaldt dette ikke deres børn. I Danmark fik man indfødsret, hvis man var født i landet, mens man i Tyskland fik tysk indfødsret, hvis man havde tyske forældre. Så hvis man var født i Tyskland af danske forældre, fik man ingen af delene. Det betød, at der i årene efter 1864 opstod en stadig voksende gruppe af statsløse personer i særligt Nordslesvig.

Optantbørnenes statsborgerlige forhold blev løst ved Optantbørnskonventionen i 1907 mellem Danmark og Tyskland. Det efterlod dog stadig en gruppe statsløse, de såkaldt "hjemløse", som var efterkommere efter almindelige udvandrere fra Danmark, og hvis statsborgerli-

ge forhold således ikke faldt ind under Optantbørnskonventionens paragraffer. Det drejede sig om et antal på cirka 2.700 personer, og denne gruppe levede således fortsat i statsløshed med alt, det førte med sig, herunder især manglende stemmeret og fare for udvisning.

Danmark havde som politik ikke at gå ind på at naturalisere de hjemløse, fordi man så store faremomenter heri. Derfor hævdede man udadtil, at man anså problemet for at være et indre tysk anliggende. Først dybt inde i 1. verdenskrig, da de hjemløse var indkaldt til tysk krigstjeneste, ændrede Danmark politik, da man efter forhandlinger med Tyskland fik forvisset sig om, at man kunne redde de hjemløse ud af skyttegravene ved at give dem dansk indfødsret. Det gjorde man ved hjælp af to love, herefter kaldet Majloven og Novemberloven. Under ét kaldes de 1916-lovene.

De præcise årsager til, at Danmark ændrede politik i løbet af 1916, har indtil videre været ukendte, men gennem undersøgelser af hidtil ubenyttet arkivmateriale fra Udenrigsministeriets Arkiv vil det i denne artikel blive vist, at gesandten i Berlin, Carl Moltke (1869-1935), var manden, der overbeviste den danske regering om, at tiden var inde til, at Danmark påtog sig ansvaret for sagens løsning. Denne holdningsændring fremstilles her i sammenhæng med det forhandlingsforløb, der strakte sig over et lille år i 1916 og førte til hjemløsesagens og i det hele taget statsløsesagens endelige løsning. Dette forløb har i alle hidtidige fremstillinger fortabt sig i tågerne.

De glemte hjemløse

Modsat hvad der gør sig gældende for Optantbørnskonventionen, er forskningen i hjemløsespørgsmålet ganske sparsom. Desuden har mange af de historiske fremstillinger et stort overlap og giver den samme overflyvning over begivenhederne uden at gå i dybden med bestemte problemstillinger. Her gennemgås de vigtigste værker omhandlende hjemløsespørgsmålet specifikt og statsløsespørgsmålet generelt.

I Karl Alnors *Handbuch zur schleswigschen Frage* fra 1926 findes en fremstilling af hjemløsesagen, som er skrevet fra et udpræget tysk-nationalt perspektiv. Alnor er den af de her nævnte forfattere, der beskriver forløbet frem mod 1916-lovene mest detaljeret. Hvor Cohns artikel, som nævnes nedenfor, er skrevet med en professionel distance og først og fremmest ser sagen som en opgave, der skal løses, er Alnor følelsesmæssigt investeret i sagen. Hans synspunkter er ikke hævet over kritik, men må-

ske fordi den endelige løsning i form af 1916-lovene blev, som Tyskland ønskede det, er han ikke bange for at gå ind i en diskussion af, hvorfor det netop måtte ende sådan – hvor de danske forfattere før Alnor på det nærmeste undgår at beskrive 1916-lovenes tilblivelse og udformning.

Den mest fyldestgørende danske fremstilling af forløbet i 1916 er skrevet af juristen Georg Cohn (1887-1956) i *Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie 1900-1937*.¹ Cohn var selv ansat i Udenrigsministeriet i 1916, og det var ham, der udformede Novemberloven, som den kom til at se ud.² Han ser således i langt højere grad sagen indefra end Alnor. Cohn lægger især vægt på de juridiske aspekter af spørgsmålet, men han levner også plads til beskrivelse af hændelsesforløbet. F.eks. tillægger han den fremtrædende sønderjyske politiker H.P. Hanssen og gesandt Moltke æren for hjemløsesagens løsning i fællesskab.³ Desuden beskriver han, hvad der lå til grund for Danmarks modvilje mod at løse sagen i sin helhed. Cohns argumenter i den henseende er i tråd med Erik Scavenius' (1877-1962), som fremlægges nedenfor. Endelig beskriver han, hvorfor denne modvilje måtte opgives – her læner han sig op ad Moltkes argumenter, som ligeledes vil blive fremlagt. Cohns kapitel i håndbogen er således den velsagtens mest detaljerede og nuancerede danske fremstilling af forløbet frem mod hjemløsesagens endelige løsning.

Fra 1974 findes Folkert Kriegers doktorafhandling *Deutsch-dänische Beziehungen 1901-1914*, som udmærker sig ved at henvise til store mængder af både dansk og tysk arkivmateriale. Desuden indeholder den beskrivelser af fejlslagne forhandlingsforløb omhandlende både optantbørnene og de hjemløse, som af pladshensyn ikke er medtaget i stort omfang her. På grund af sin tidslige afgrænsning nævner Krieger kun 1916-lovene ganske kort. Afhandlingen er den seneste "nye" historiske forskning, der er med i denne artikel, da senere historiske udlægninger er fremstilling af "gammel" viden, hvilket understreger behovet for, at nye øjne undersøger sagen her 50 år senere.

Det velsagtens nyeste værk, der berører emnet, er anden del af Hans Schultz Hansens biografi om H.P. Hanssen, *Genforeningens arkitekt*. Her findes et afsnit skrevet ud fra Hanssens perspektiv, som beskriver hans rolle i sagen og den skepsis, han udtrykte over for den radikale danske regerings håndtering, men ellers ikke bidrager med meget konkret nyt ift. Krieger.⁴ Fokus for denne artikel ligger på forhandlingerne mellem den danske og den tyske regering, hvorfor interesserede i den sønderjyske vinkel henvises til *Genforeningens arkitekt*. H.P. Hanssen optræder dog alligevel i den nedenstående gennemgang, fordi han især indled-

ningsvis havde betydning for sagens forløb, også set fra et mellemstatsligt synspunkt.

I opslagsværket *Sønderjylland A-Å*⁵ fra 2011 står der om de hjemløse, at de var blevet glemt ved Optantbørnskonventionen, at de fra 1909 blev nægtet tilladelse til bosættelse, og at de fra 1914 blev indkaldt til tysk militærtjeneste. Derefter anfører den, at H.P. Hanssen var den, der tog initiativ til at overbevise den danske regering om at naturalisere de hjemløse, hvad der må siges at være noget unuanceret, og det er tvivlsomt, om Hanssen overhovedet havde nogen direkte indvirkning på regeringens politik. I al foreløbig litteratur behandles 1916-lovene således kun overfladisk.

Artiklen her er baseret på kilder i Udenrigsministeriets Arkiv på Rigsarkivet.⁶ Først og fremmest gælder det den journal, som indeholder do-

*Gesandt Carl Moltke (1869-1935). Ud over at være gesandt i Tyskland under 1. verdenskrig blev han siden udenrigsminister i Staunings første socialdemokratiske regering 1924-26 uden selv at være medlem af Socialdemokratiet.
Kilde: Det Kongelige Bibliotek.*

kumenter angående forhandlingerne om naturalisationen af de hjemløse, herunder altså også det centrale brev fra Carl Moltke til Scavenius, som bliver anledningen til den danske regerings holdningsændring.⁷ Dertil kommer journalen, som indeholder dokumenter fra det forliste forhandlingsforløb mellem Danmark og Tyskland om en løsning af hjemløse-spørgsmålet i 1912-13. Specielt indeholder det et brev fra Aage Friis til den danske regering, som definerede de danske regerings politik på området de følgende år.⁸ I samme journal findes en redegørelse for den danske regerings stillingtagen bragt af Scavenius på et lukket rigsdagsmøde i marts 1916.⁹ Derudover er der suppleret med tyske og danske aviser, der er søgt frem på hhv. Deutsches Zeitungsportal¹⁰ og Mediestream.¹¹

Statsløsesagen fra 1864 til Optantbørnskonventionen

I den første lange tid efter 1864 drejede statsløseproblemet sig først og fremmest om optantbørnene. Først efter Optantbørnskonventionen i 1907 dukker hjemløsespørgsmålet op som særskilt problem – i hvert fald til dels fordi man indtil da ikke har kendt omfanget af hjemløshed, da de hjemløse ofte i statistikkerne er regnet som optantbørn.¹² Derfor gives her en kort fremstilling af det samlede statsløsespørgsmål frem til 1907. Det gøres med udgangspunkt i tidens love og traktater, da det lettest sætter en ramme for forståelsen af problemet.¹³ Sagen bærer i øvrigt præg af den statsborgerretslige asymmetri, at hustru og børn overtog mandens (mangel på) statsborgerskab. Dette og mangel på kildemateriale, der omhandler kvinder, er årsagen til, at nærværende artikel har fokus på hjemløse mænd.

Mellem på den ene side Danmark og på den anden side Østrig og Preussen blev der den 30. oktober 1864 indgået en traktat, ratificeret og gyldig fra 16. november samme år, som kaldes Wienerfreden. Udfaldet var som bekendt, at Danmark måtte afstå hertugdømmerne til Preussen og Østrig. Det skete jf. Artikel 3, hvor den danske konge samtidig forpligtede sig til at anerkende de dispositioner, som Østrig og Preussen måtte træffe med hensyn til hertugdømmerne. Sidste del viser sig at blive vigtig senere i forbindelse med indgåelsen af Paragraf 5 i Pragfreden 1866 og afskaffelsen af samme i 1878. Den afgørende artikel, når det drejer sig om de indfødsretslige forhold, er dog Artikel 19, hvor retten til option beskrives. Der sættes en tidsfrist på seks år, og en gyldig option indebærer dels en optionserklæring, dels en overflytning af løsøre til det land, hvor man ønsker statsborgerskab.

Den 23. august 1866 sluttedes en traktat mellem Preussen og Østrig, som afsluttede krigen mellem de to lande.¹⁴ Krigen drejede sig om, hvem der skulle dominere en kommende tysk nationalstat, og det var Preussen, der trak sig sejrrikt ud af opgøret. Fredstraktaten kaldes Pragfreden, og fra et dansk perspektiv var den vigtig på grund af én artikel. I Artikel 5 overdrog den østrigske kejser sine rettigheder til hertugdømmerne, som han havde i kraft af Wienerfreden, til den preussiske konge, "dog således, at befolkningerne i de nordlige distrikter af Slesvig skulle afstås til Danmark, når de ved fri afstemning tilkendegiver ønsket om at blive forenede med Danmark." Denne klausul var blevet til ved Frankrigs mellemkomst snarere end ved nogen af de kontraherende parters ønske, og derfor kunne Preussen og Østrig uden videre ophæve denne artikel igen, hvad de også gjorde i 1878.

Efter afslutningen af den Fransk-preussiske Krig 1870/71 sluttedes i januar 1872 Aabenraa-protokollen mellem Danmark og Preussen. Hovedformålet var at aftale konsekvenserne for de slesvigere, der på den ene eller den anden måde havde unddraget sig deres værnepligt.¹⁵ Denne fastsatte også, at danske, der opholdt sig i Tyskland og vice versa, ikke skulle indkaldes til værnepligt i opholdslandet.¹⁶ Desuden anerkendte Aabenraa-protokollen det kommende statsløshedsproblem – dvs. senest i 1872 var begge lande bevidste om denne artikels centrale problem, statsløshedsproblemet, og at det ville vokse sig større, som tiden gik. Protokollen pålagde derfor i løse vendinger de to lande at sørge for, at disse i indlandet af udlændinge fødte børn modtog et statsborgerskab, hvad der jf. dagældende dansk lovgivning gav sig selv.¹⁷

Danmark vedtog den 19. marts 1898 Lov om Erhvervelse og Fortabelse af Indfødsret,¹⁸ herefter kaldet Lov 1898, efter hvilken Danmark som Tyskland og de fleste andre europæiske lande gik over til et afstammingsprincip for nedarvning af indfødsret. Dermed var dansk indfødsret i det store og hele på linje med den tyske ditto, og man kunne dermed forvente, at en potentiel sneboldeffekt var afværget. Dog havde man netop af hensyn til de statsløse af dansk afstamning udtrykkeligt undladt at give den nye Lov 1898 tilbagevirkende kraft. Ved dette tilsyneladende paradoks kommer den danske regerings centrale dilemma til udtryk. Som ikke-tyskere kunne optantbørn og hjemløse udvises fra Tyskland, men fordi de heller ikke var danske borgere, havde Danmark lige så lidt pligt til at modtage dem som ethvert andet land. I praksis kunne Tyskland derfor ikke bare sætte de statsløse på et tog nordpå, da man så måtte forvente, at Danmark blot afviste dem ved grænsen. På

den ene side var de statsløse således i et vist omfang beskyttet i kraft af deres statsløshed. På den anden side gav det anledning til gnidninger mellem befolkningerne, samtidig med at det ikke beskyttede de statsløse mod alskens øvrig diskrimination og forfølgelse – f.eks. udvisning fra de nordlige kredse til ophold længere sydpå i Tyskland.

I 1907 vedtog Danmark og Tyskland Optantbørnskonventionen,¹⁹ som gav statsløse efterkommere af optanter jf. Wienerfredens Artikel 19 ret til preussisk indfødsret, mens den på den anden side pålagde Danmark at tage imod de optantbørn, som ikke ansøgte om preussisk indfødsret. Prisen for denne ordning var, at Danmark anerkendte de bestående grænseforhold, hvilket medførte en vis uro, fordi det var uklart, om Danmark fortsat kunne eller ville støtte krav om tilbagelevering af Nordslesvig på Artikel 5, uagtet at det var offentligt kendt, at Preussen og Østrig i 1878 havde ophævet denne. Den 31. januar, efter halvanden uges forvirring og diskussion hen over grænsen, måtte udenrigsministeren dog meddele Rigsdagen, at konventionen betød en fuldstændig renoncering på Artikel 5 fra den danske regerings side.²⁰ Det skete under henvisning til, at den daværende Højre-regering allerede i 1879 over for den tyske regering de facto havde gjort det samme. Det vil række for vidt at komme ind på her, om dette var en sandfærdig fremlægning eller ej.²¹

Mellemstatslig løsning eller indre tysk anliggende?

Danmark indtog i årene efter Optantbørnskonventionen en delikat politisk position i spørgsmålet om de hjemløse, hvor man på den ene side ikke ville tage ansvar for de hjemløses situation, mens man på den anden side anerkendte et vist fællesskab med samme. Avisen *Hejmdal* citerer *Kölnische Zeitung* for en ganske rammende beskrivelse:

”[F]ra dansk side [vil man lige så lidt] blande sig i det nordslesvigske spørgsmål som i noget andet indre tysk anliggende. På den anden side – fortsættes der derpå videre – nægter man i Danmark heller ikke, at man nærer levende sympatier for de hjemløse stammefæller i Nordslesvig, og at deres skæbne langt fra er danskerne nord for Kongeåen ligegyldig.”²²

I maj 1912 startede forhandlingerne om en ny indfødsretslov i Tyskland, som skulle få navnet Reichs- und Staatsangehörigkeitsgesetz vom 22. Juli 1913.²³ *Hejmdal* bragte et citat fra *Hamburger Fremdenblatt*, som tog ganske for givet, at hjemløsespørgsmålet ville blive løst med den nye indfødsretslov,²⁴ og forhåbningerne har næppe heller lidt et knæk, da

H.P. Hanssen indtrådte i det udvalg, der skulle udforme loven. Han blev ovenikøbet valgt ind af den socialdemokratiske gruppe, fordi han kendte sagens forhold så godt.²⁵ Det nærmeste, man med loven kom en løsning, var dog, at man jf. §12 efter et års aktiv tjeneste i hær eller marine fik ret til naturalisation. Da forslaget om en sådan paragraf var til debat i Rigsdagen i april 1912, gav det lejlighed for partierne til at trække deres positioner op.²⁶ Socialdemokraterne, det største parti, tolkede andre partiers ønske om en traktatmæssig løsning som et syn på nordslesvigerne som et handelsobjekt – et syn, de ikke kunne tilslutte sig. Derimod mente de, at det var Preussens pligt at løse problemet. Socialdemokraternes stilling viser, at Danmark ikke stod alene med opfattelsen af spørgsmålet som værende af tysk indrepolitisk karakter, men at man faktisk havde Tysklands største parti på sin side, hvilket også klart afspejlede sig i den socialdemokratiske partiavis *Vorwärts'* behandling af sagen.²⁷

Stillingerne i de to lande lå fast indtil udbruddet af 1. verdenskrig og også en lang periode ind i krigen. Først den 10. december 1915 blev spørgsmålet aktuelt for den danske regering igen, da landråden i Haderslev indkaldte de hjemløse i Haderslev Kreds til hæren.²⁸ H.P. Hanssen havde dog allerede i maj 1915 beklaget sig til overpræsident Moltke over behandlingen af de hjemløse.²⁹ Indkaldelsen i december fremlægges i *Breslauer Zeitung* som en opblødning af forholdet, idet de hjemløse efter et års tjeneste ville have ret til naturalisation.³⁰ Ifølge den danske gesandt i Berlin grev Carl Moltkes brev til udenrigsminister Erik Scavenius havde direktøren i det tyske Udenrigsministerium, Johannes Kriege (1859-1937), imidlertid fortalt Moltke, at sagen ikke skulle forstås som en opblødning: "Den trufne forholdsregel er at føre tilbage på den omstændighed, at man ikke ønsker, at en del af en lokalbefolkning skal være fritaget militærtjeneste, når den anden er denne underkastet, da jo loven hjemler ret til at indkalde såvel tyske undersåtter som hjemløse."³¹ Loven er i dette tilfælde Reichs-Militär-gesetz i sin ændrede form af 22. juli 1913, hvor det fremgår af §11, at "personer, som ikke hører under nogen stat, som tyske [”wie Deutsche”] kan indkaldes til aftjening af værnepligt, når de opholder sig i det tyske rige eller de tyske kolonier."³² En tilsvarende bestemmelse fandtes i den danske Lov af 13. juni 1912 om Værnepligt §2.³³ Krigen, den tyske indfødsretslovs §12 og den tyske værnepligtslovs §11 ville derfor tilsammen løse hjemløshedsspørgsmålet, for så vidt Tyskland indkaldte de hjemløse til tjeneste, og krigen varede længe nok.

Indkaldelsen rejste dog også spørgsmålet om de hjemløse, som allerede havde aftjent dansk værnepligt. Selvom de hjemløse var bosat i

Soldaternes skæbne ved fronten var hovedårsagen til, at den danske regering efter nogen tøven besluttede sig for at naturalisere de hjemløse. Her ses fire soldater i et fredeligt øjeblik i en skyttegrav i færd med aflusning. En menig tjekker kraven på en underofficer. Kilde: Museum Sønderjylland.

Tyskland, kunne de tidligere have haft ophold i Danmark og derigennem have aftjent dansk værnepligt. Desuden havde landråden i Haderslev i 1911 opfordret de hjemløse til at lade sig melde til den danske hær,³⁴ hvad der dog i almindelighed ikke var muligt ifølge dansk ret. Gruppen af hjemløse, der havde aftjent dansk værnepligt, kan ud fra antallet af naturaliserede ifølge Majloven anslås til nogle få hundrede mænd. Sagen blev senest bragt på bane den 1. januar 1916, og her mente gesandt Moltke, at den burde løses ved forhandling med Tyskland.³⁵ I starten drejede sagen sig konkret om udstedelse af såkaldte hjemstedsbeviser til hjemløse, som havde aftjent værnepligt i den danske hær, men udstedelse af et sådant hjemstedsbevis ville reelt være en af Danmark udstedt fritagelse fra tysk værnepligt, hvilket åbenlyst indeholdt en fare for at skabe "misstemning" de to lande imellem. Danmark indtog det standpunkt, at Tyskland ikke burde indkalde denne bestemte gruppe af hjemløse, da de burde stå til rådighed for den danske hær –

og på sin side ville Danmark ikke indkalde hjemløse, der havde aftjent tysk værnepligt.³⁶ Altså en slags først-til-mølle-princip, dog med de af de to landes lovgivninger følgende begrænsninger, først og fremmest kravet om bosættelse eller varigt ophold. Heroverfor stillede direktør Kriege sig på det standpunkt, at Tyskland såvel folkeretligt som statsretligt havde ret til at indkalde de nævnte hjemløse uden hensyn til, om de havde aftjent dansk værnepligt eller ej,³⁷ hvori han var på linje med gesandt Moltke, der tidligere til udenrigsministeren havde skrevet, at han "ikke ser nogen juridisk [Moltkes understregning, GBF] grund for de hjemløse til at besvære sig over deres eventuelle indkaldelse."³⁸

Siden opdagede man, at en til dels overlappende gruppe af hjemløse allerede var indkaldt af det danske Krigsministerium.³⁹ Disse hjemløse stod nu i den situation, at de var optaget i Danmarks lægdsrulle, hvorefter de var indkaldt i Tyskland. Fulgte de den tyske indkaldelse, ville de ikke være til rådighed for den danske hær, og det ville betragtes som et brud på værnepligten. H.P. Hanssen tog sagen op og fik af den preussiske indenrigsminister von Loebell (1855-1931) det svar, at opfordringen i henhold til reglerne kun kunne rettes til danske undersåtter på tysk område, men at den ved en fejl ("versehentlich") tillige var blevet rettet mod de hjemløse, hvilket forklares med de ofte meget komplicerede statsborgerskabsforhold.⁴⁰ Indenrigsministeren ville foreslå krigsministeren, at hjemløse, der på preussisk opfordring havde aftjent værnepligt i Danmark, blev fritaget for militærtjeneste, hvis de kunne stille bevis for deres aftjente værnepligt, og hvis de kunne fremvise, at de havde ansøgt om dansk naturalisation med udsigt til godkendelse. Man må forstå, at hvis de pågældende ikke blev naturaliseret i Danmark, agtede Tyskland at opretholde indkaldelsen, om der var aftjent værnepligt i Danmark eller ej.

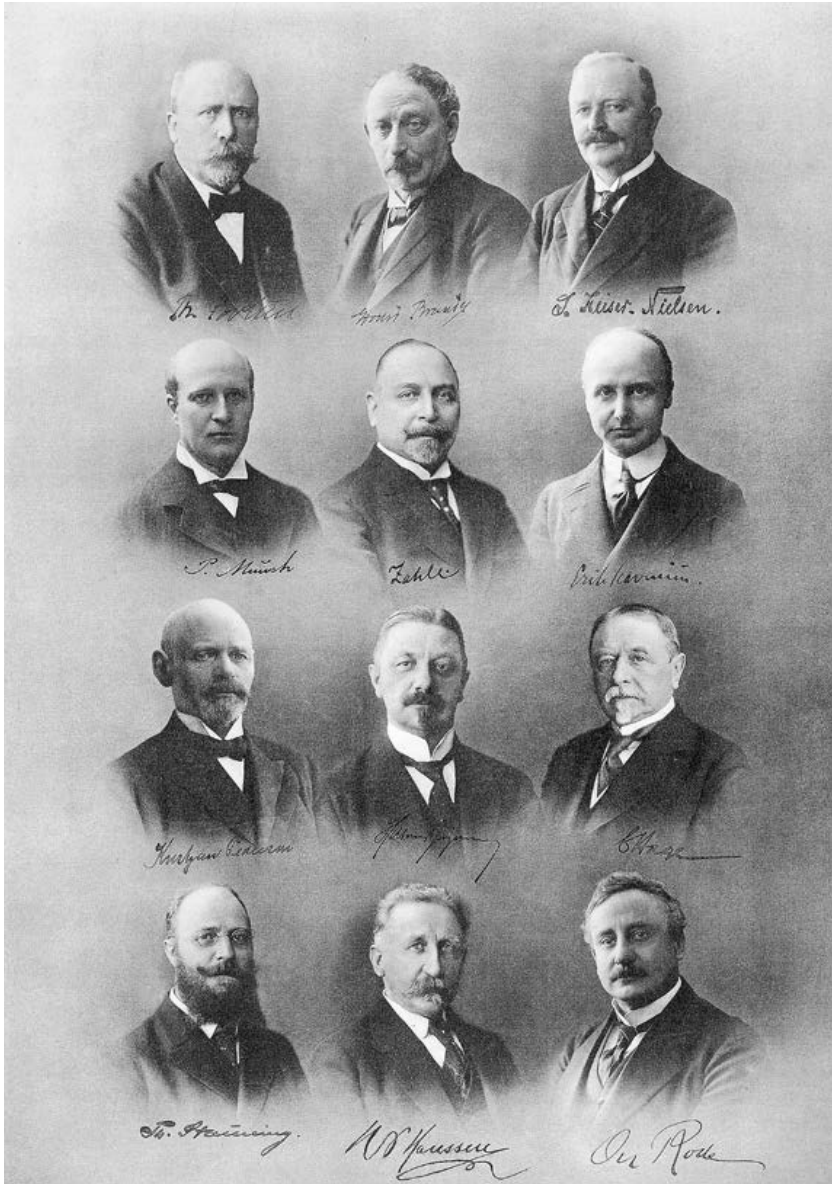
Efter intern forhandling mellem Indenrigs-, Udenrigs- og Krigsministerierne blev den danske holdning, at man ikke mente at kunne indkalde hjemløse, der var optaget i dansk lægdsrulle, "såfremt de endelig har opgivet deres faste hjem i Danmark,"⁴¹ men ifølge gesandt Moltke frembød den tyske indrømmelse af en "Versehen" et politisk moment til at søge sagen løst.⁴² Danmark var pr. den 31. januar 1916 villig til at naturalisere to grupper af hjemløse: dem, der havde tjent i den danske hær, og dem, der havde yngre brødre med dansk statsborgerskab, fordi de var født efter den 7. april 1898. For begge gruppers vedkommende skete det under forudsætning af, at der på forhånd var givet tilsagn om, at de ville blive frigivet fra den tyske hær.⁴³ Naturalisationen ville des-

uden ske på den betingelse, at vedkommende ville flytte til Danmark, som det krævedes for naturalisation i almindelighed.⁴⁴ Den 18. januar offentliggjorde *Hejmdal* et brev fra den preussiske indenrigsminister von Loebell til H.P. Hanssen, hvori von Loebell gentog, at han ville rette henvendelse til krigsministeren.⁴⁵

Ud over at H.P. Hanssen, som det ses ovenfor, personligt havde været i kontakt med den tyske regering om sagens løsning, blev han i den efterfølgende periode opsøgt af hjemløse, der fik hjælp til ansøgning om dansk statsborgerskab.⁴⁶ To måneder gik uden nogen udvikling i sagen, og den 21. marts mistede Hanssen tilsyneladende tålmodigheden. Han lod en artikel trykke i *Hejmdal*, hvori han beklagede sig over, at den danske regering ikke udstedte de pågældende attester.⁴⁷ I det hele taget havde Hanssen en udtalt ringeagt for både den danske regering og gesandt Moltke – og for konseilspræsident Zahles vedkommende var den gensidig.⁴⁸ Artiklen udløste et spørgsmål på et lukket rigsdagsmøde den 24. marts fra J.C. Christensen om, hvorfor man ikke gav de ansøgende hjemløse enten afslag eller medhold.⁴⁹ Svaret fra Erik Scavenius var, at nok var von Loebell i forhandlinger med krigsministeren, "men derfra er der et stort skridt til at sige, at det er den tyske regerings stilling." Den danske regering havde spurgt den tyske regering, men denne havde ikke meddelt sit standpunkt. Scavenius var af den mening, at man burde have svar fra den tyske regering, før man begyndte at udstede de nævnte attester, da det ville se aldeles uheldigt ud, hvis de militære myndigheder besluttede sig for ikke at lade de hjemløse unddrage sig tysk militærtjeneste, og de pågældende hjemløse samtidig havde attest for udsigt til naturalisation i Danmark.⁵⁰

Der foregik i de kommende uger ukonkrete forhandlinger mellem Danmark og Tyskland, men et egentligt vendepunkt i sagen ser ud til at komme den 19. april, da der fra landråden i Aabenraa udgik en opfordring til hjemløse i kredsen om inden tre uger at bevise, at de havde søgt om dansk statsborgerskab og havde udsigt til at få det.⁵¹ Brevet ser ud til at være udsendt af Krigsministeriet, da hverken landråden i Haderslev, overpræsident Moltke i Slesvig-Holsten⁵² eller det tyske Udenrigsministerium kender til det,⁵³ samtidig med at det er udsendt til mere end bare én kreds.⁵⁴ Det er således ikke umiddelbart muligt at påvise en forbindelse til forhandlingerne med Danmark. Ikke desto mindre lagde de tre ugers frist pres på Danmark.

Samtidig med de første opfordringer til at indsende bevis for ansøgt naturalisation, midt i april, meddelte Tyskland, at de ikke ville acceptere

Portrætter af ministrene i C.Th. Zahles (1866-1946) anden regering. Zahle ses i anden række i midten. Til højre for Zahle ses udenrigsminister Erik Scavenius (1877-1962). Nederst i midten ses H.P. Hanssen (1862-1936), som indtrådte i regeringen i juni 1919 med ansvar for de sønderjyske forhold, og til højre for ham indenrigsminister Ove Rode (1867-1933). Kilde: Det Kongelige Bibliotek.

en attest om formodet naturalisering på betingelse af flytning til Danmark som grundlag for fritagelse fra militærtjeneste.⁵⁵ Tyskland krævede en betingelsesløs udsigt til naturalisation. Desværre er der ikke mange dokumenter i sagen fra den 19. april frem til lovens vedtagelse den 17. maj. En del af manglen stammer antageligvis fra, at gesandt Moltke ser ud til at have besøgt København i den pågældende periode, hvor underretninger og meningsudvekslinger kan være foretaget mundtligt.

Den 17. maj 1916 fremsatte indenrigsminister Ove Rode i Landstinget Forslag til Lov, hvorefter dansk Indfødsret kan meddeles til visse Personer,⁵⁶ den såkaldte Majlov. Forslaget blev stemt igennem på tyve minutter ved tre på hinanden følgende møder og afstemninger uden videre debat.⁵⁷ Endnu var der ikke tale om en fuldstændig løsning af spørgsmålet, idet de omtalte "visse personer" var hjemløse mænd, der var eller havde været indskrevne i dansk lægdsrulle:

"Indenrigsministeren bemyndiges til efter derom indgivet nærmere andragende at meddele dansk indfødsret til personer af dansk afstamning, der er eller har været optagne i dansk lægdsrulle, og som ikke er i besiddelse af statsborgerret i fremmed stat.

Denne lov har gyldighed til udgangen af indeværende år og træder i kraft straks."

Begrebet "dansk afstamning" efterlader tydeligvis rum for fortolkning, men omfattede selvfølgelig, at faderen på andragerens fødselstidspunkt var dansk; derudover måtte der kunne tages et vist hensyn til moderens ophav og, hvis begge forældre var hjemløse, bedsteforældrenes.⁵⁸ Fire ting er særligt værd at bemærke her med henblik på en sammenligning med den senere Novemberlov. For det første kravet om at have været optaget i dansk lægdsrulle, som må siges at kunne kaldes en ganske stærk tilknytning til landet. I forlængelse af dette kan det fremhæves, at der kræves en ansøgning for at få tildelt indfødsret. En tredje ting at bemærke er, at såkaldte bipersoner, dvs. hustruer og børn, ikke blev tildelt indfødsret.⁵⁹ Det står ikke eksplicit, at de ikke skulle have det, og ifølge det princip, man tidligere havde holdt sig til om familiens statsborgerretlige enhed, burde bipersoner have været tildelt indfødsret på linje med manden, men det skete ikke i praksis. Alle tre forhold underbygger, at man fra dansk side stadig var meget påpasselig med ikke bare at uddele indfødsret til alle syd for grænsen.

Den fjerde ting er det problematiske forhold, at indenrigsministeren *bemyndiges* til at meddele dansk indfødsret. Ifølge §50 i 1915-Grund-

loven gjaldt det på daværende tidspunkt, at "Ingen udlænding kan få indfødsret uden ved lov."⁶⁰ Dette kommer til udtryk i, at man for at få dansk indfødsret ofte blev naturaliseret på individuel basis, som det stadig sker hvert år. Ifølge juristen Knud Larsen udgjorde det dog ikke en hindring for, at udlændinge kunne få dansk indfødsret ved opfyldelse af en generel betingelse.⁶¹ Derfor må Majloven være grundlovsstridig, medmindre man tolker "bemyndiges" som, at ministeren pålægges at meddele indfødsret, hvilket synes uholdbart.⁶² I praksis blev loven heller ikke tolket på denne måde, idet der blev meddelt afslag til ansøgere efter et skøn over deres personlige egnethed. Larsen nævner her et afslag til en ansøger, der i Danmark har været dømt for sædelighedsforbrydelse og i Tyskland for legemsbeskadigelse.⁶³ Øvrige sager, hvor der var udsigt til afslag, blev sat i bero og løst ved den senere Novemberlov af samme år.⁶⁴ Inden den 1. januar 1917, da lovens gyldighed udløb, havde 245 hjemløse fået tildelt indfødsret ifølge Majloven.⁶⁵

En dansk kursændring

Med Majloven havde Danmark taget et lille skridt mod at få hjemløse-spørgsmålet ud af verden. Endnu var der kun tale om en brøkdel af de tilbageværende hjemløse, men allerede et halvt år senere blev spørgsmålet løst gennem en dansk lov, der krævede, at Danmark tog et opgør med sin hidtil indtagne position. I dette forløb blev gesandt Moltkes personlige initiativ afgørende, idet hans brev til Scavenius fra juli 1916 blev den direkte grund til den danske kursændring.

Dette handlingsforløb har ikke tidligere været beskrevet i litteraturen. Den fremstilling, der kommer nærmest indholdet af Udenrigsministeriets Arkivs journal om sagen, er Georg Cohns fremstilling fra 1938,⁶⁶ hvor Moltkes argumenter opsummeres uden dog at nævne Moltke specifikt i sammenhængen.⁶⁷ Han nævner dog Moltke, idet han fremhæver, at "[d]e to mænd, hvem æren for en tilfredsstillende løsning af dette vanskelige spørgsmål først og fremmest tilkommer, var H. P. Hanssen og den danske gesandt i Berlin, grev Carl Moltke."⁶⁸ Georg Cohn var selv fuldmægtig jurist i Udenrigsministeriet, og det var som tidligere nævnt hans udkast, der endte med at blive til Novemberloven. I øvrige fremstillinger fortaber handlingsforløbet fra Majlovens vedtagelse til den 6. oktober sig i det uvisse.⁶⁹ På denne dato bragte *Politiken* en artikel, hvori de mente at vide, at hjemløsesagen kunne ventes løst inden længe,⁷⁰ og herefter er sagen igen at finde i aviserne.

I en udateret udtalelse, fra Indenrigsministeriet til Udenrigsministeriet, sandsynligvis fra den 17. juni 1916, meddelte førstnævnte, at man endnu ikke anså det for tilrådeligt at søge en forhandling om en samlet løsning af hjemløshedsspørgsmålet.⁷¹ Derimod anbefalede man den temmelig bagvendte praksis, at Indenrigsministeriet tog imod naturalisationsansøgninger og afgjorde, om man ville være villig til at naturalisere den pågældende under forudsætning af, at Tyskland derefter ville fritage vedkommende for militærtjeneste. Denne naturalisation ville så foregå ganske vanligt ved, at vedkommende blev optaget på listen i Forslag til Lov om Indfødsrets Meddelelse, og denne praksis er således grundlovsmæssig, om end det burde være betænkeligt at lade en enkeltpersons naturalisation i ét land være afhængig af et andet lands billigelse på denne måde.

Netop den 17. juni fremlagde gesandt Moltke for direktør Kriege fuldstændig uden bemyndigelse fra regeringen den tanke, at man i Danmark kunne være interesseret i at søge en generel løsning af spørgsmålet, og han nævnte endda, at det kunne ske ved at give Lov 1898 tilbagevirkende kraft.⁷² Kriege henholdt sig til den danske regerings "absolutte modstand imod at gøre hjemløse til danske undersåtter uden deres samtykke," men gav i øvrigt indtryk af at være villig til at modtage forslag om spørgsmålets endelige løsning, omfattende både militærpligtige og ikke-militærpligtige mænd og kvinder, også selvom løsningen kunne ske, mens krigen endnu stod på. Et par dage senere var meldingen fra de tyske militærmyndigheder, at de, såfremt den danske regering lod Lov 1898 få tilbagevirkende kraft, gerne ville overveje sagen.⁷³ Moltke havde således gødet den tyske jord for en løsning, men han manglede endnu at vide, om den danske regering havde i sinde at så.

Det telegrafiske svar fra Scavenius var en blank afvisning:⁷⁴

"Det er Dem bekendt, at dansk regering altid har anset det for ugørligt at give indfødsretslov tilbagevirkende kraft, og udenrigsministeriet har ikke givet nogen anledning til at fremkalde indtrykket af ændret standpunkt i denne sag. [...] Jeg må derfor bede Dem om at gøre Kriege bekendt med dansk regerings **uforanderlige** [min fremhævnning, GBF] standpunkt og samtidig præcisere overfor ham, at Deres omtale af spørgsmålet ikke må opfattes som en føler herfra."

Denne fuldstændige afvisning fra den 24. juni 1916 gør blot den danske holdningsændring i løbet af samme års efterår så meget mere bemærkelsesværdig, især fordi Erik Scavenius jo nok forstod at stå ved sin me-

ning. Moltke svarede imidlertid dagen efter, at regeringens synspunkter hvilede på forudsætninger, som ikke længere var sande, og at han "må bede om at lade spørgsmålet være uafklaret, indtil mulighed tilbydes sig for mundtlig konference."⁷⁵ Scavenius indvilligede heri, men indskærpede alligevel, at Kriege måtte forstå, at sagen ikke var rejst af den danske regering.⁷⁶ Han skrev desuden den 8. juli et brev, hvori han fremlagde sagen, som han og den danske regering så den.⁷⁷ Hans modstand mod den foreslåede løsning ahang primært af fire punkter:

- 1) Først og fremmest er Scavenius af "den formening, at hjemløshedsspørgsmålet egentlig ikke kan betegnes som noget dansk spørgsmål," og netop ved fordringen om at lade Lov 1898 gælde med tilbagevirkende kraft har Tyskland forsøgt at gøre sagen til et dansk spørgsmål. Går man ind på denne løsning, anerkender man således mod regeringens overbevisning, at spørgsmålet også er dansk.
- 2) Den foreslåede løsning ville skabe et stort antal danske borgere på fremmed grund, og de heraf forventeligt følgende udvisninger eller trusler om samme ville have "pinlige friktioner" til følge mange år ud i fremtiden.
- 3) Lovændringen ville ikke kun gælde hjemløse i Tyskland, men i hele verden, og hvem ved, hvilke forhold det kunne afstedkomme?
- 4) Det er principielt uholdbart at give indfødsret til nogen, der ikke selv har ansøgt derom, og hvis man lavede en løsning, så man skulle ansøge om naturalisation, ville ansøgningerne i højere grad dreje sig om at slippe for tysk militærtjeneste end egentlig at blive dansk statsborger.

Dertil kom de argumenter, som lå i forsørgelsespligten, som Danmark ville påtage sig, samt den agitation, som de eventuelt udviste nordslesvigere ville tage op, men disse to grunde tillagde Scavenius ikke stor værdi.

Svaret kom fra Moltke i et 25 sider langt brev den 12. juli,⁷⁸ hvori han argumenterede for en fuldstændig løsning. Han opsummerede sine argumenter i syv punkter.⁷⁹

- 1) Han er uenig i, at sagen er et tysk spørgsmål – praksis viser simpelthen noget andet, idet de danske myndigheder generelt udviste stor imødekommenhed over for de hjemløse, f.eks. ved udstedelse af hjemstedsbeviser. Denne imødekommenhed var en stiltiende erkendelse af, at Danmark havde sin andel i problemet, uanset hvad Danmark ellers hævdede udadtil.

Erik Scavenius (1877-1962) i tiden omkring 1. verdenskrig, hvor han havde sine første perioder som udenrigsminister i 1909-10 og 1913-20. Kilde: Det Kongelige Bibliotek.

- 2) Det er forkert at hævde, at det skulle være i strid med principperne i Lov 1898 at give samme lov tilbagevirkende kraft, da selve det, at den ikke har tilbagevirkende kraft, er en undtagelse i loven jf. § 11 stk. 2. Lov 1898 indfører netop et afstammingsprincip, ifølge hvilket de hjemløse som gruppe betragtet ville have erhvervet dansk indfødsret i deres egenkab af danske efterkommere, men Lov 1898 bryder på dette specifikke område med sit eget afstammingsprincip. I tillæg havde Danmark ikke nogen fast knæsat folkeretlig forpligtelse til at spørge de personer, man måtte ønske at naturalisere; betragtningerne gik i hver deres retning, og Moltke mente, at der ingen anledning for Danmark var til at binde sig til det mindst fordelagtige princip, når alle folkeretskilder var enige om, at statsløshed er en "uting,"⁸⁰ og i øvrigt var der kommet talrige henvendelser med ønske om at blive naturaliseret i Danmark.
- 3) Det fattigforsørgelsesspørgsmål, som Scavenius kun tillagde ringe værdi, finder Moltke slet ikke relevant, idet
 - a. de danske myndigheder allerede udstedte hjemstedsbeviser til offentlig forsørgelse i kortere eller længere perioder,
 - b. de hjemløse i udlandet i store træk forsørgede sig selv,
 - c. og der i forvejen var langt flere danske undersåtter end hjemløse med dansk tilknytning i udlandet.
- 4) Dernæst anfører Moltke "de hjemløses gennemgående inerti til at ordne deres undersåtsforhold," hvilket må tolkes som en vilje til at få løst problemet fra de hjemløses side.
- 5) En løsning som følge af den tyske Reichs-Militärgesetz kunne ikke ventes, da der for naturalisation herigennem krævedes ansøgning, hvilket kun et fåtal under de daværende omstændigheder kunne ventes at indgive.
- 6) "Frygten for udvisninger har ingen reel begrundelse." Han begrundet det med, at en naturalisation af de hjemløse overslagsmæssigt vil øge antallet af danske statsborgere i Nordslesvig med omkring 14 %, ⁸¹ hvilket "vist enhver [vil] indrømme at være irrelevant overfor det almindelige gode, som ville følge med udryddelsen af hjemløshedens plage."⁸² Ad Scavenius' argument 3) bemærker Moltke desuden, at de hjemløse i det øvrige udland ud fra samme overslag ville beløbe sig til 2500 personer, primært i Norge og Sverige, sekundært i Rusland og England, derudover ganske få i det øvrige Europa.⁸³ Desuden kunne Danmark principielt ikke forhindre dannelsen af udenlandske enklaver, efter udvandringsfriheden var anerkendt.⁸⁴
- 7) Tiden var gunstig. Man kunne nu løse sagen og tilfredsstille både danske nationalistiske kredse, den danske stats interesser og den tyske regering.

*Historikeren Aage Friis (1870-1949) havde fra en ung alder vist særlig interesse i Sønderjylland og var tilknyttet udenrigsministeriet som rådgiver i slesvigske anliggender i årene 1907-13. Desuden udgav han store mængder materiale, både kilder og fremstillinger, om det slesvigske spørgsmål.
Kilde: Det Kongelige Bibliotek.*

På denne måde mente Moltke at have gendrevet de fire hovedargumenter fra Scavenius' side for ikke at naturalisere de hjemløse – og mere til, tør man tilføje. Ikke alene søgte Moltke at tilbagevise de principper, den danske regering baserede sin holdning på; han påpeger også en række fejl i den rådgivning, de danske regeringer i årene 1907-1913 modtog fra Aage Friis.⁸⁵ På denne måde optræder Friis i en særlig tripelrolle, dels som en af de vigtigste forfattere og udgivere, hvad angår det nord-slesvigske spørgsmål,⁸⁶ både i samtid og eftertid, dels som skiftende regeringers rådgiver i den nævnte periode, og til sidst som medlem og medstifter af Det Radikale Venstre, regeringspartiet under hele verdenskrigen.⁸⁷ Moltke beskylder Friis for at have fejllæst situationen⁸⁸ og for, at dele af hans rådgivning var "overfladisk hastværksarbejde".⁸⁹ Denne rådgivning var den læst, over hvilken de danske regeringer i de følgende år skar deres politik på området.⁹⁰

Den 17. og 23. juli 1916 skrev Moltke hjem, at direktør Kriege havde fremlagt en mulighed for at fritage de hjemløse fra tysk krigstjeneste, hvis Danmark lod Lov 1898 gælde med tilbagevirkende kraft.⁹¹ Dette forslag i kombination med Moltkes argumentation i hans brev af den 12. juli havde pr. den 6. oktober "givet den danske regering anledning

til på ny at tage spørgsmålet om en generel løsning af hjemløsheds-sagen under overvejelse.⁹² Samme dag lod regeringen lække til *Politiken*, at der foregik forhandlinger, som havde til formål at give alle de hjemløse dansk indfødsret.⁹³ Det vigtigste formål var, at de hjemløse ikke skulle kunne indkaldes til eller fastholdes i tysk krigstjeneste. På denne måde går der en lige linje fra Moltkes ubemyndigede fremsættelse af et forslag om en generel løsning over Moltkes brev til den danske regering og den tyske vilje til at løse spørgsmålet på den af Moltke foreslåede måde til den danske regerings kursændring i spørgsmålet. Gesandt Carl Moltkes personlige initiativ og argumentation ser således ud til at være den udløsende faktor, en *conditio sine qua non* for, at hjemløsespørgsmålet blev løst, som det gjorde.

De endelige forhandlinger

I de følgende forhandlinger søgte Danmark først en løsning, hvor naturalisation skulle bevilges de hjemløse efter ansøgning, men det indrømmes i samme brev, at man er villig til at naturalisere uden krav om ansøgning.⁹⁴ Herefter foreslog det danske Indenrigsministerium en løsning, hvor Lov 1898 skulle gives tilbagevirkende kraft, så hjemløse fik dansk statsborgerskab, men at den enkelte hjemløse kunne bede sig undtaget af loven.⁹⁵ Dette forslag var "uantageligt" for Tyskland, som krævede naturalisation af alle hjemløse og satte 1. december som deadline for en sådan lovs ikrafttræden.⁹⁶ Indtil da ville der ikke blive indkaldt flere hjemløse, og så snart loven trådte i kraft, ville alle indkaldte hjemløse blive hjemsendt.

Herefter blev der udarbejdet et nyt udkast (udateret, men formentlig fra cirka den 8. november).⁹⁷ Udkastet skulle bl.a. imødekomme et fra tysk side udtrykt ønske om, at loven ikke blot skulle omfatte hjemløse i første generation.⁹⁸ Allerede den 9. november havde fuldmægtig i Udenrigsministeriet Georg Cohn udarbejdet nogle bemærkninger til udkastet.⁹⁹ Han påpegede den store mangel, at "[e]n kvinde, som efter 7. april 1898 har giftet sig med en hjemløs, får ikke indfødsret. Ej heller den kvinde, som gifter sig med en hjemløs' efterkommer." Desuden rummede udkastet ikke, påpegede Cohn, de fortabelsesgrunde, som var i Lov 1898, "hvorefter de altså bliver bedre stillet end forudsat." Cohns pointe er her, at en hjemløs ifølge udkastet kan have ret til indfødsret, selvom de – hvis Lov 1898 havde haft tilbagevirkende kraft fra begyndelsen – ville have mistet denne indfødsret i løbet af perioden

1898-1916. Den 16. november blev et udkast forfattet af Cohn,¹⁰⁰ der er identisk med den endelige affattelse, forelagt det tyske udenrigsministerium og godkendt af samme.¹⁰¹

Loven blev hastebehandlet på tre på hinanden følgende møder i hvert af de to ting,¹⁰² og den fik ordlyden:¹⁰³

”Personer, som ved nærværende lovs ikrafttræden ikke er statsborgere i nogen stat, erholder dansk indfødsret, såfremt de ville have sådan ret, hvis reglerne i Lov Nr. 42 af 19. marts 1898 §§ 1, 3 og 9, jfr. Bekendtgørelse Nr. 59 af 23. marts 1908 §§ 1, 3 og 7 havde været gældende også før den 7. april 1898.”

Loven opstiller en fiktion om, at §§ 1, 3 og 9 i Lov om Erhvervelse og Fortabelse af Indfødsret havde været gældende før den 7. april 1898. De tre nævnte paragraffer angår erhvervelse af dansk indfødsret, hvis faderen er dansk, eller ved uægte børn, hvis moderen er dansk, samt erhvervelse af mandens danske indfødsret ved giftermål. Knud Larsen lægger vægt på, at erhvervelsen af indfødsret i 1916 kommer an på, ikke om man ifølge loven ville have *erhvervet* indfødsret, men om man ifølge loven ville *have* indfødsret.¹⁰⁴ Ganske vist lod man ikke fortabelsesparagrafferne få tilbagevirkende kraft, men man kunne f.eks.

Novemberloven betød afslutningen på hjemløsespørgsmålet, og dermed kunne de hjemløse fritages for tysk krigstjeneste. Her ses loven i sin fulde ordlyd affattet af Georg Cohn (1887-1956), som den blev fremsat i de to ting af indenrigsminister Ove Rode (1867-1933). Loven blev hastebehandlet og vedtaget uden videre debat.

Kilde: e-Folketingstidende.

få suspenderet sin indfødsret ifølge Lov om Tillæg til Indføds-Retten Nr. 54 af 25. marts 1871, og også i fiktionen er reglerne om fortabelse af indfødsret ifølge Lov 1898 gældende fra den 7. april 1898.¹⁰⁵

Novemberloven tydeliggør en holdningsændring i forhold til Majloven fra samme år. Hvor Majloven ikke angik bipersoner, skelner Novemberloven ikke mellem hovedpersoner og bipersoner, og derfor skal alle sager vurderes selvstændigt, og hermed er familiens statsborgerlige enhed endnu en gang lagt på hylden.¹⁰⁶ Lad os betragte et tænkt eksempel. En før Novemberloven hjemløs mand erhverver dansk indfødsret jf. Novemberloven. Hans hustru, som indtil giftermålet var tysk statsborger, har jf. giftermålet overtaget sin mands statsløshed (det samme har deres børn), men må efter Novemberlovens ikrafttræden erhverve dansk indfødsret i kraft af giftermålet jf. § 3 i Lov 1898, og deres børn erhverver dansk indfødsret jf. § 1 i samme. Alt dette forudsætter, at i første omgang manden, dernæst hvert enkelt individ, i fiktionen stadig ville have dansk indfødsret i 1916 og altså ikke ville have mistet den igen i medfør af f.eks. 1871-loven eller Lov 1898, hvis regler om fortabelse som nævnt også i fiktionen er gældende fra den 7. april 1898.¹⁰⁷

Næste forskel var, at man ikke længere skulle søge om indfødsretten. Loven tildelte indfødsret i sig selv, *eo ipso*, og indfødsretten var således i princippet gældende uden andragende eller attest – om end der har været tvivlsspørgsmål, som har krævet en myndigheds vurdering. Dette ses også i sprogbrugen i afgørelserne, f.eks. i en højesteretsdom, der omgjorde en udvisning, fordi:

”Her under sagen kan der ikke gås ud fra, at tiltalte, der efter de Højesteret foreliggende oplysninger må antages at være født i Tyskland som ægte søn af en fader, der har dansk indfødsret, er statsborger i noget land. Idet der herefter må gås ud fra, at tiltalte ifølge Lov af 27.11.1916 *har* [min fremhævning, GBF] dansk indfødsret, vil han ikke, som ved dommen er sket, kunne dømmes til at udbringes af riget.”¹⁰⁸

Og i benægtende fald lød det: “[...] holde for, at andrageren *ikke* i medfør af L. 1916 *har* erhvervet dansk indfødsret. [mine fremhævninger, GBF]”¹⁰⁹

Indfødsretten ifølge Novemberloven eksisterede således uafhængigt af en eksplicit konstatering, og de danske domstole var den øverste myndighed, når det i tvivlsspørgsmål skulle konstateres, om denne indfødsret eksisterede eller ej. Dermed havde man helt lagt den tanke

fra sig, som Udenrigsminister Erik Scavenius gav udtryk for i et svar på en forespørgsel i Folketinget: "Regeringen [kan] så meget desto mindre se bort fra det principielt uheldige i at meddele dansk indfødsret til personer, der lever udenfor landet, og som ikke selv har udtalt noget ønske i så henseende."¹¹⁰ Man kan i øvrigt bemærke, at havde Optantbørnskonventionen ikke eksisteret, havde optantbørnene i almindelighed også været omfattet af Novemberloven.

Indtil den 20. januar 1920 blev der naturaliseret 2.443 hjemløse i alt.¹¹¹ Sammen med Majloven betød Novemberloven således, at cirka 2.700 hjemløse erhvervede dansk indfødsret. Det er omtrent halvdelen af det antal, der naturaliseredes ved Optantbørnskonventionen.¹¹²

Konklusion

Da Tyskland i slutningen af 1915 besluttede at indkalde de hjemløse, blev hjemløsespørgsmålet aktuelt igen efter at have ligget uberørt det første år af krigen, og i første omgang løste man sagen for de af de hjemløse, som var eller havde været optaget i dansk lægdsrulle. Disse blev naturaliseret efter Majloven. Denne lov var efter alt at dømme grundlovsstridig, men dette forhold blev ikke i samtiden kritiseret, formentlig fordi spørgsmålet i almindelighed hurtigt derefter blev løst fuldstændig.

For at konkludere på forløbet i 1916 kan man passende vende tilbage til, hvad der stod om de hjemløse i *Sønderjylland A-Å*.¹¹³ Hvor opslagsværket kun havde fokus på H.P. Hanssens person som udslagsgivende for sagens løsning, er det her vist, at selvom Hanssen også spillede en rolle, spillede Carl Moltke en velsagtens endnu mere afgørende rolle, mens Georg Cohn også er blevet trukket frem i lyset. H.P. Hanssen kan siges at være en *primus motor*, en første bevæger, i sagens løsning, men efter den 24. marts 1916, dagen for det lukkede rigsdagsmøde, hvor Hanssens kritik adresseredes, har Hanssen ret beset udspillet sin rolle. Samtidig med at belyse aktørernes roller har artiklen også afdækket en del af det forløb, der strakte sig fra Majlovens vedtagelse til forhandlingernes offentliggørelse i *Politikens* artikel den 6. oktober 1916.

Den danske gesandt Moltkes engagement blev afgørende for, at der kom en endelig løsning. Han påpegede, at de hjemløse selv ønskede at blive naturaliserede i Danmark, og at det ikke ville medføre et væsentligt større antal danske statsborgere i udlandet, som ville være i fare for udvisning. Desuden var de hjemløse et brud på det danske princip for

nedarvning af statsborgerskab, som havde været gældende siden 1898, samtidig med at Danmark i forvejen udstedte hjemstedsbeviser til forsørgelse i Danmark, hvorfor landet på mange måder havde det moralske ansvar for at løse situationen. Dette overbeviste regeringen, der på kort tid fik forhandlet et lovforslag igennem, som ville få Tyskland til at trække de hjemløse ud af militæret. Det afgørende led heri var, at man ikke skulle ansøge om indfødsret, men at man fik det helt automatisk. Dermed havde den danske regering forladt den principielle kurs, man havde holdt hidtil. Danmark anerkendte det ansvar, landet i praksis hele tiden uofficielt havde taget på sig, og afskaffede det for sagens løsning ugunstige princip om ikke at give statsborgerskab til nogen, der ikke havde ansøgt derom. Dermed bragte man sagen i fuld overensstemmelse med det princip, Danmark i 1898 indførte for nedarvning af indfødsret på linje med det meste af det øvrige Europa. De hjemløse blev dermed danske statsborgere. Problemet var endelig løst efter 52 år.

KILDER

Utrykte kilder:

Rigsarkivet København (RAK):

Udenrigsministeriets Arkiv, Gruppeordnede sager (1909-1945) 7 B 20, pakke H 7-9 [Ifølge fortegnelsen burde journalen efter min bedste overbevisning findes i pakke 7-10, men den lå i 7-9. Jeg nævnte det for arkivaren, så måske er journalen flyttet.]

Udenrigsministeriets Arkiv, Gruppeordnede sager (1909-1945) 7 B 22a I-III, pakke H 7-11.

Udenrigsministeriets Arkiv, „Rigsarkivet, Arkivskabte Hjælpemidler: Fortegnelse over gruppeordnede sager 1909-1945, læsesalsversion (1909-1945)“, URL: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/other/index-creator/19/17098347/17177989>

Trykte kilder:

Aabenraa-protokollen Slutningsprotokol. Sket i Aabenraa 16de Januar 1872. Rigsdagstidende 1882-83 Tillæg B spalte 1951-1974. URL: <https://www.folketingstidende.dk/ebog/18821B?s=1951#>

Danmarks Riges Grundlov af 5. juni 1915, Danmarkshistorien.dk. URL: <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/danmarks-riges-grundlov-af-5-juni-1915>

Deutsches Zeitungsportal – Deutsche Digitale Bibliothek. URL: <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/newspaper>

Folketingets behandling af Forslag til Lov vedrørende Erhvervelse af Indfødsret, Rigsdagstidende 1916-17 Forhandlingerne (Folketinget), spalte 1183-1185. URL: <https://www.folketingstidende.dk/ebog/19161F?s=1183>

Folketingets behandling af Forslag til Lov, hvorefter dansk Indfødsret kan meddeles til visse Personer, Rigsdagstidende 1915-16 Forhandlingerne (Folketinget) spalte 5012-5016. URL: <https://www.folketingstidende.dk/ebog/19151F2?s=5011>

Forespørgsel til Udenrigsministeren, Rigsdagstidende 1913-14 Forhandlingerne (Folketinget), spalte 5670-5676. URL: <https://www.folketingstidende.dk/ebog/19131F?s=5669>

Forslag til Lov, hvorefter dansk Indfødsret kan meddeles til visse Personer, Rigsdagstidende 1915-16 Tillæg A spalte 4743-

4744. URL: <https://www.folketingstidende.dk/ebog/19151A?s=4741#>
- Gesetz zur Abänderung des Reichsmilitärgesetzes sowie des Gesetzes, betreffend Änderungen der Wehrpflicht. Vom 22.07.1913.* URL: <http://www.rechtssetzung.de/Q680.html>
- Hanssen, H. P. *Et Tilbageblik*. Gyldendalske Boghandel, 1928-1934.
- Landstingets behandling af Forslag til Lov vedrørende Erhvervelse af Indfødsret*, Rigsdagstidende 1916-17 Forhandlingerne (Landstinget), spalte 135-141. URL: <https://www.folketingstidende.dk/ebog/19161L?s=135>
- Lov af 13. juni 1912 om Værnepligt*. http://www.salldata.dk/love/love/Vaernepligtslov_1912.pdf
- Lov om Erhvervelse og Fortabelse af Indfødsret*. Retsinformation.dk. URL: <https://www.retsinformation.dk/eli/lta/1898/42>
- Lov vedrørende Erhvervelse af Indfødsret*. URL: <https://www.retsinformation.dk/eli/lta/1916/353>
- Meddelelse til Rigsdagen fra Udenrigsministeren*, Rigsdagstidende 1906-07 Tillæg C, spalte 195-200. URL: <https://www.folketingstidende.dk/ebog/19061C?s=195>
- Mediestream*. URL: <https://www2.statsbiblioteket.dk/mediestream/info/faq>
- Optantbørnskonventionen, Konventionen af 11. januar 1907 mellem Danmark og Preussen. Trykt i Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie 1900-1937, bd. I*. Reitzel, 1938.
- Pragfreden, Freden i Prag, 23. august 1866*. Danmarkshistorien.dk. Hentet 25/3 2024. URL: <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/freden-i-prag-23-august-1866>
- Reichs- und Staatsangehörigkeitsgesetz. Vom 22. Juli 1913*. URL: <http://www.documentarchiv.de/ksr/1913/reichs-staatsangehoerigkeitsgesetz.html>

LITTERATUR

- "Aage Friis", *Den Store Danske*. URL: https://denstoredanske.lex.dk/Aage_Friis
- Adriansen, Inge, et al.: *Sønderjylland A-Å*, 1. udgave, Historisk Samfund for Sønderjylland, 2011.
- Alnor, Karl: *Handbuch zur schleswigschen Frage*, 1926.
- Cohn, Georg: "Bidrag til Statsborgerretten", *Juridisk Tidsskrift*, 2, 1916, s. 465-486.
- Cohn, Georg: "De Hjemløse". I Franz von Jessen (red.), *Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie 1900-1937*, bd. I, Reitzel, 1938, s. 50-61.
- Ersbøll, Eva: *Dansk indfødsret i international og historisk belysning*, 1. udgave. Jurist- og Økonomforbundet, 2008.
- Fink, Troels: *Båndene bandt: Forbindelsen over Kongeåen 1864-1914*, bd. I, Institut for grænseregionsforskning, 1999.
- "Friis, Aage, 1870-1949, historiker", *Grænseseforeningen.dk*. URL: <https://grænseseforeningen.dk/leksikon/friis-aage-1870-1949-historiker>
- Friis, Aage, og Povl Bagge: *Den danske regering og Nordslesvigs genforening med Danmark: en historisk fremstilling*, 1921-59.
- Larsen, Knud: *Indfødsretslovene*, 1948.
- Lund, Hans, et al.: *Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk*, bd. V, Reitzel.
- Schultz Hansen, Hans: *Genforeningens arkitekt: H.P. Hanssen 1914-1936*, Historisk Samfund for Sønderjylland, 2020.

NOTER

- 1 Cohn 1938.
- 2 Cohn 1938, s. 57.
- 3 Cohn 1938, s. 52.
- 4 Schultz Hansen 2020, s. 25-28.
- 5 Adriansen et al., 2011.
- 6 For overblik, se Udenrigsministeriets Arkiv, Fortegnelse over gruppeordnede sager 1909-1945.

- 7 RAK, UM's arkiv Gruppeordnede Sager (GS) 7 B 22a II, 62-86.
- 8 RAK, UM's arkiv GS 7 B 20, 101-102.
- 9 Et referat findes i Folketingets bibliotek, men det er ikke lykkedes at skaffe tilladelse til at benytte dette. Genparter findes dog i RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 89-92, og 7 B 20, 255-262, så referatet kan sammenstykkedes næsten uden mangler.
- 10 Deutsches Zeitungsportal
- 11 Mediestream
- 12 Hanssen 1928-34 bd. 4, s. 22.
- 13 De fleste af lovene kan diskuteres i langt større detaljer, end det findes formålstjenstligt at gøre her. Ønsker man juristernes ord og detaljegrad om sagen, kan man søge i Larsen 1948 eller Eva Ersbøll 2008.
- 14 Pragfreden
- 15 Aabenraa-protokollen
- 16 Aabenraa-protokollen, 5.b.
- 17 Aabenraa-protokollen, 5.d.
- 18 Lov om Erhvervelse og Fortabelse af Indfødsret
- 19 Optantbørnskonventionen
- 20 Meddelelse til Rigsdagen fra Udenrigsministeren.
- 21 Spørgsmålet behandles i Fink 1999, s. 55ff og Friis 1959, s. 431-453.
- 22 Hejmdal, 1/3 1913, s. 1.
- 23 Reichs- und Staatsangehörigkeitsgesetz
- 24 Hejmdal, 2/5 1912, s. 2.
- 25 Hanssen 1928-34 bd. IV, s. 35.
- 26 Nationaltidende, 24/4 1912, s. 2.
- 27 Se f.eks. Vorwärts, 25/2 1913, s. 1-2.
- 28 Brev fra gesandt Moltke til UM Scavenius 23/12 1915, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 18.
- 29 Schultz Hansen 2020, s. 25.
- 30 Breslauer Zeitung, 17/12 1915, i UM's arkiv GS 7 B 22A I, 9.
- 31 Brev fra gesandt Moltke til UM Scavenius 23/12 1915, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 18.
- 32 Gesetz zur Abänderung des Reichsmilitärgesetzes sowie des Gesetzes, betreffend Änderungen der Wehrpflicht
- 33 Lov af 13. juni 1912 om Værnepligt
- 34 Riget, 21/2 1912 s. 3
- 35 Chiffertelegram fra gesandt Moltke til UM Scavenius 1/1 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 26.
- 36 Notat af gesandt Moltke 4/1 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 28.
- 37 Brev fra gesandt Moltke til UM Scavenius 14/1 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 46.
- 38 Brev fra gesandt Moltke til UM Scavenius 23/12 1915, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 10.
- 39 Brev fra gesandt Moltke til UM 21/1 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 53.
- 40 Brev fra preussisk IM von Loebell til H.P. Hanssen 7/1 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 43.
- 41 Brev fra UM til gesandt Moltke 31/1 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 65.
- 42 Brev fra gesandt Moltke til UM 21/1 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 53.
- 43 Brev fra UM til gesandt Moltke 31/1 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 64.
- 44 Optegnelse af det danske gesandtskab forelagt det tyske UM 4/1 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 80-81.
- 45 Hejmdal, 18/1 1916, s. 1.
- 46 Schultz Hansen 2020, s. 26.
- 47 Hejmdal, 21/3 1916, s. 1.
- 48 Schultz Hansen 2020, s. 26-28.
- 49 Referat af fortroligt Rigsdagsmøde 24/3 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 89-92.
- 50 Referat af fortroligt Rigsdagsmøde 24/3 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 20, 256.
- 51 Afskrift af indkaldelse fra landråden i Aabenraa 19/4 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 108.
- 52 Alnor 1926, s. 636.
- 53 Chiffertelegram fra gesandt Moltke til UM 7/5 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 117.
- 54 Hejmdal, 1/5 1916, s. 3.
- 55 Påtegning fra tysk regering 17/4 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 112-114.
- 56 Forslag til Lov, hvorefter dansk Indfødsret kan meddeles til visse Personer
- 57 Folketingets behandling af Forslag til Lov, hvorefter dansk Indfødsret kan meddeles til visse Personer.
- 58 Cohn 1916, s. 476.
- 59 Larsen 1948 bd. I, s. 210.
- 60 Danmarks Riges Grundlov af 5. juni 1915
- 61 Larsen 1948 bd. I, s. 42.
- 62 Larsen 1948 bd. I, s. 43.

- 63 Larsen 1948 bd. I, s. 43 note 10a.
64 Ersbøll 2008, s. 511.
65 Ersbøll 2008, s. 511.
66 Cohn 1938.
67 Cohn 1938, s. 56-57.
68 Cohn 1938, s. 52.
69 Se f.eks. Alnor 1926, s. 640 ff., Lund, Hans, et al. bd. V, s. 263f., Schultz Hansen 2020, s. 28, Ersbøll 2008, s. 512f., Larsen 1948 bd. I, s. 211ff.
70 Udklip fra Politiken 6/10 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A II, 105.
71 Skrivelse fra IM til UM juni 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A II, 42.
72 Brev fra gesandt Moltke til UM 17/6 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A II, 44.
73 Chiffertelegram fra gesandt Moltke til UM 23/6 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A II, 46.
74 Chiffertelegram fra UM Scavenius til gesandt Moltke 24/6 1916, RAK, UM's arkiv H7-11 22A II, 52.
75 Chiffertelegram fra gesandt Moltke til UM 25/6 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A II, 53.
76 Chiffertelegram fra UM Scavenius til gesandt Moltke 27/6 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A II, 55.
77 Brev fra UM Scavenius til gesandt Moltke 8/7 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A II, 57-61.
78 Brev fra gesandt Moltke til UM Scavenius 12/7 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A II, 62-86.
79 Brev fra gesandt Moltke til UM Scavenius 12/7 1916, 62-63.
80 Brev fra gesandt Moltke til UM Scavenius 12/7 1916, 71.
81 Brev fra gesandt Moltke til UM Scavenius 12/7 1916, 85.
82 Brev fra gesandt Moltke til UM Scavenius 12/7 1916, 64.
83 Brev fra gesandt Moltke til UM Scavenius 12/7 1916, 77. Tal hentet fra Danmarks Statistik 1908, Tabel 30.
84 Brev fra gesandt Moltke til UM Scavenius 12/7 1916, 69.
85 "Friis, Aage, 1870-1949, historiker", Grænsforeningen.dk.
86 Se litteratur- og kildelisterne.
87 "Aage Friis", Den Store Danske.
88 Brev fra gesandt Moltke til UM Scavenius 12/7 1916, 78.
89 Brev fra gesandt Moltke til UM Scavenius 12/7 1916, 80.
90 Det brev fra Friis til UM, Moltke henviser til, kan findes i RAK, UM's arkiv GS 7 B 20, 100-102.
91 Brev fra UM Scavenius til gesandt Moltke 6/10 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A II, 103.
92 Brev fra UM Scavenius til gesandt Moltke 6/10 1916, 103.
93 Udklip fra Politiken 6/10 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A II, 105.
94 Brev fra UM Scavenius til gesandt Moltke 6/10 1916, 98-103.
95 Brev fra UM Scavenius til gesandt Moltke 19/10 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A II, 119.
96 Chiffertelegram fra gesandt Moltke til UM 24/10 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A II, 136.
97 Udkast til lovtekst, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A II, 166.
98 Brev fra gesandt Moltke til UM Scavenius 31/10 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A II, 156.
99 Georg Cohns bemærkninger til lovudkastet 9/11 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A II, 168-169.
100 Cohn 1938, s. 57.
101 Dokument fra tysk UM 16/11 og brev fra gesandt Moltke til UM 16/11, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A II, 175-176.
102 FT: Folketingets behandling af Forslag til Lov vedrørende Erhvervelse af Indfødsret, LT: Landstingets behandling af Forslag til Lov vedrørende Erhvervelse af Indfødsret.
103 Lov vedrørende Erhvervelse af Indfødsret
104 Larsen 1948 bd. I, s. 215f.
105 Cohn 1938, s. 59.
106 Larsen 1948 bd. I, s. 214.
107 For uddybning af forskellige scenarier, se Larsen 1948 bd. I, s. 216-223.
108 Larsen 1948 bd. II, s. 186f.
109 Larsen 1948 bd. II, s. 188.
110 Forespørgsel til udenrigsministeren.
111 Brev fra gesandt Moltke til UM 24/1 1920, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A III, 94.
112 Tallene varierer fra cirka 4600 (Nationaltidende 28/4 1912, s. 2) til 6000 (Horsens Folkeblad 16/4 1913, s. 2).
113 Adriansen et al. 2011, s. 165f.

Zusammenfassung

Dieser Artikel untersucht die Lösung der schleswigschen Frage der „Heimatlosen“ von 1916. Die „Heimatlosen“ waren eine Gruppe Nachkommen von Dänen, die besonders ins Herzogtum Schleswig ausgewandert und staatenlos waren, da die dänischen und deutschen Gesetzgebungen zur Staatsangehörigkeit nicht übereinstimmten.

In Dänemark leugnete man nicht die Sympathie, die man aufgrund ihrer Abstammung den „Heimatlosen“ gegenüber hegte, man wollte sie jedoch sowohl aus Prinzip als auch aus pragmatischen Gründen nicht einbürgern. Auf deutscher Seite fürchtete man eine Eskalation der Spannungen in der Gegend, würde man die ca. 2.700 „Heimatlosen“ dänischer Abstammung naturalisieren.

Warum Dänemark 1916 der Einbürgerung zustimmte, ist bisher nur oberflächlich beschrieben worden. Ein einleuchtender Grund ist der Wunsch, die „Heimatlosen“ von den Schrecken des Weltkrieges zu erlösen. In diesem Artikel wird der Verlauf des Geschehens eingehend beschrieben und es wird gezeigt, wie der dänische Gesandte in Berlin, Carl Moltke, selbst die Initiative ergriff und den Weg für eine Lösung ebnete. In einem Brief an den dänischen Außenminister Scavenius lieferte er Argumente für eine dänische Masseneinbürgerung. Im November 1916 verabschiedete Dänemark schließlich ein Einbürgerungsgesetz für die „Heimatlosen“ nach Moltkes Vorschlag.